

F.

VÝZKUM POHŘEBIŠŤ

Najnovšie výsledky výskumu pohrebísk 9.—12. storočia na Slovensku

MILAN HANULIAK

Materiál z pohrebísk 9.—12. stor. patrí k významným prameňom. Prostredníctvom súboru predmetov materiálnej kultúry a hmotných odrazov ľudskej činnosti pomáha osvetliť oblasť náboženských predstáv, preniknúť hlbšie do zložitej oblasti nadstavbových javov a poskytuje možnosti nepriameho riešenia istých aspektov hospodárskeho charakteru a s nimi spätých spoločenských vzťahov (Gassowski 1957, s. 22; Chropovský 1971, s. 590). Z kolekcie ďalších schopností materiálu z pohrebísk si pozornosť zasluhuje najmä disponovanosť jeho výpovede v otázkach chronológie, intenzity a štruktúry osídlenia, rôznych stránok vtedajšieho života, interetnických vzťahov a biologicko-fyzického charakteru populácie.

I napriek nesporne veľkému významu materiálu z prostredia pohrebísk daného chronologického rozpätia musíme objektívne pripustiť, že jeho východisková pramenná základňa bola donedávna úzka. Vďaka zvýšenej pozornosti venovanej v 60-tych a 70-tych rokoch základnému terénnemu výskumu sa pri odstraňovaní nedostatkov tohto druhu dospelo k pozitívnemu obratu najmä v kvantitatívnych ukazateľoch. Na zaostávajúcej kvalitatívnej úrovni výsledkov bádania sa podieľala štruktúra spoločenskej objednávky s požadovanou realizáciou značného objemu terénnych výskumov záchranného charakteru podmieneného rozsiahlymi zemnými prácami a stavebnou činnosťou. Pozitívne zmeny v oboch sledovaných ukazateľoch môžeme zaznamenať v poslednej etape výskumu pohrebísk, spadajúcej do 80-tych rokov (Chropovský 1986, s. 10; Šalkovský 1986, s. 43). V tomto období sa preskúmala takmer desiatka pohrebísk. Vďaka poznatkom zásadnejšieho významu, zužitkovaným vo viacerých oblastiach teoretického bádania, si pozornosť zasluhujú najmä pohrebiská z Čakajoviec, Boroviec, Mužle-Čenkova, Nitry-Šindolky, Bučian a Malých Kosih.

Pohrebisko z Čakajoviec (okr. Nitra) svojím významom presahuje rámec Slovenska a radí sa k najvýznamnejším nekropoliám v Karpatskej kotline. Opodstatnenosť ocenenia sa zakladá najmä na kontinuálnosti pochovávaní zachyteného od konca 7. stor. do polovice 12. stor., potvrdeného horizontálnou i vertikálnou stratigrafiou. Táto skutočnosť nám dovoľuje v rámci jednej lokality sledovať ucelený obraz, aký sa v rámci Slovenska donedávna iba mozaikovitito skladal z viacerých súborov s obmedzeným obdobím používania. Línearny vývoj v priebehu daného chronologického rozpätia poskytuje možnosť komplexnejšieho riešenia celého radu javov z najrôznejších oblastí, v ktorých je materiál z pohrebísk disponovaný vypovedať s priblížením procesu i podmienok ich premien. Rozsiahlosť materiálového súboru získaného z 894 hrobov poskytuje pritom záruky patričnej hodnovernosti dosiahnutých výsledkov. Značný prínos predstavuje aj možnosť preverenia a spresnenia chronologického postavenia ako predmetov materiálnej kultúry z kolekcie pohrebneho-

inventára, tak i hmotných odrazov pohrebných zvyklostí petrifikovaných v elementoch pohrebného rítu. K nemenej významným poznatkom patrí v priebehu prvej polovice 10. stor. zachytené miešanie sa autochtónneho slovienskeho obyvateľstva s novoprišlým maďarským etnikom, ako aj doklady ich ďalšej pokojnej koexistencie, ústiacej do nivelizácie výrazných etnických špecifik v materiálnych prejavoch. Zachytený obraz interetnických vzťahov reprezentuje jednu z foriem spoluzitia oboch etník, keď príslušníci maďarskej komunity nie sú separovaní, ale včlenení do už vybudovanej sídliskovej štruktúry (Rejholcová 1984, s. 205—208).

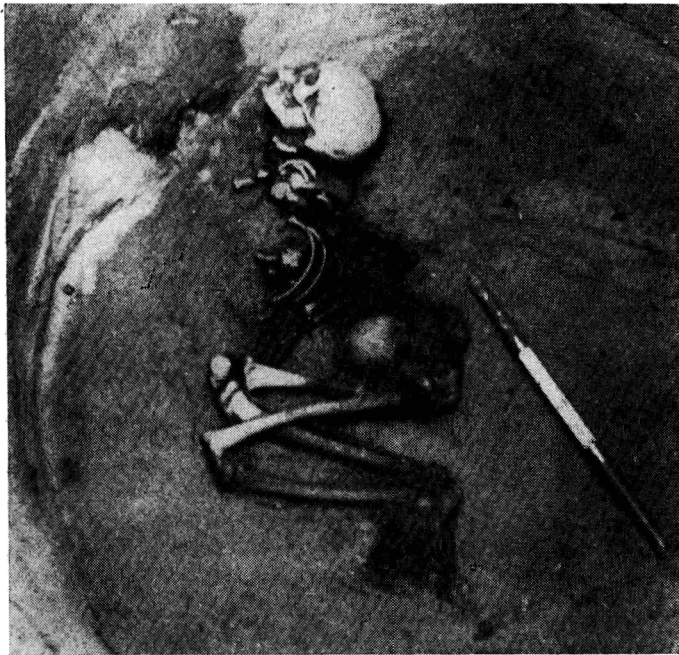
V priebehu dvoch posledných výskumných sezón sa v Borovciach (okr. Trnava) odhalilo 105 kostrových hrobov. Z dôvodov realizácie výkopových prác v zastavanej časti intravilánu obce je neľahké určiť predpokladný rozsah pohrebiska a s istotou začleniť do neho už preskúmanú časť, patriacu s veľkou pravdepodobnosťou do jeho južnej okrajovej zóny. Špecifikom pohrebiska sú výklenkové hroby. V spodných častiach stien 44 hrobových jám boli vyhlbené priestory slúžiace na uloženie tiel zomrelých. V súčasnej etape spracovania materiálu nie je možné predostrieť vyčerpávajúcu odpoveď na príčiny uvedeného spôsobu pochovávaní mŕtvych a priblížiť v tomto smere podiel účasti chronologických, resp. sociálno-ekonomických aspektov. V rovnakej miere zostáva otvorený vzťah výklenkových hrobov a hrobov s prostými hrobovými jamami, ktoré sa v piatich prípadoch vyskytli v superpozícii. V dvoch iných prípadoch išlo o vzájomnú superpozíciu dvoch výklenkových hrobov. Riešenie naznačených problémov sa očakáva od výkopových prác, ktoré majú v budúcich sezónach pokračovať (Staššiková — ústne).

Výskum nižinného hradiska z 9.—10. stor. v polohe Vilmakert v Mužle-Čenkove pokračuje od roku 1979. Z jeho celkovej plochy 2,8 ha sa na dosiaľ preskúmanej rozlohe 0,5 ha odhalilo vyše 200 obytných, zásobných a hospodársko-výrobných objektov (Hanuliak—Kuzma 1982, s. 385—394; Kuzma—Šalkovský 1984, s. 132—133; 1985, s. 140—141; 1986, s. 137). V roku 1985 sa zisťovacou sondou v polohe Orechový sad podarilo zachytiť západný okraj pohrebiska. Hroby usporiadané v dvoch radoch boli od východného priebehu valového opevnenia hradiska vzdialené iba 25 m (obr. 3). Rozsah pohrebiska nemožno zatiaľ presnejšie stanoviť. Je však známe, že v mieste vzdialenom 150 m od známych hrobov boli v minulosti zemnými prácami porušené ďalšie kostrové hroby. V prebádaných hroboch sa našiel v tej dobe bežný pohrebný inventár patriaci rámcovo do 9.—10. stor. (Kuzma—Šalkovský 1986, s. 138). Aj v súčasnej etape skúmania pohrebiska možno medzi ním a opevneným sídliskom celkom predpokladať priamy vzťah. Po pozitívnom preverení ich súvzťažnosti by sa pohrebisko mohlo zaradiť do kategórie nekropol opevnených administratívno-hospodárskych centier (Chropovský, 1957, s. 204; Dostál 1980, s. 291). Prehĺbila by sa tak úroveň nášho poznania o tomto type pohrebísk, ktorá je nedostatočná v dôsledku ich obmedzeného výskytu a zlomkovitosti dostupného materiálu.

Výskum v Mužli-Čenkove rozšíril naše poznatky o pochovávaní mŕtvych mimo priestor regulárneho pohrebiska. V rámci prebádaného sídliskového areálu sme sa na lokalite stretli s týmto spôsobom v 21 prípadoch. Prvú skupinu tvorí 10 hrobov detí uložených vo vystretej polohe na chrbte do plytkých hrobových jám či tmavej sídliskovej vrstvy bez možnosti zachytenia obrysov jám. Z piatich hrobov pochádza sporadický inventár. Druhú skupinu tvoria dospelí jedinci, ktorých rôznou intenzitou pokrčené skelety ležali v spodných častiach zásobných jám (obr. 2), v plytkej kruhovitej jame a sídliskovej vrstve.

Obr. 1. Mužla-Cenkov, poloha Vilmakert (okr. Nové Zámky). Hrob 4 v polozemnici 120.

Obr. 2. Mužla Čenkov, poloha Vilmakert (okr. Nové Zámky). Kostre v zázobnej jame 71.

Zvyšné tri hroby patria dospelým jedincom z obdĺžnikových hrobových jám. V prípade hrobu 4/82 možno upresniť, že hrobová jama súbežná s východnou stenou obytného objektu bola do jeho dna zapustená v období zániku primárnej funkcie, no v čase, pokiaľ interiér nebol vyplnený zásypom (obr. 1). Pertraktované hrobové celky z Mužle-Čankova môžeme zaradiť rámcovo do 9.—10. stor. Dôvody, ktoré viedli k ich situovaniu do priestoru sídliskovej plochy, popri súčasnom pochovávaní členov komunity v areáli regulárneho pohrebiska, nie sú dostatočne známe. Na základe kolekcie sprievodných znakov, akými je vysoké percento hrobov bez inventára alebo iba nízka hodnota pohrebného inventára v zaznamenaných prípadoch; prejavy preventívnych a posteriórnych protivampirických opatrení na skeletoch dospelých zaznamenané v nezvyklom uložení pochovaných i v porušovaní celistvosti skeletov; nepietne pochovávanie jedincov v zásobných jamách a v sídliskovej vrstve; severná, južná i východná orientácia pochovaných — môžeme uvažovať o menejhodnotnom až podradnom postavení jedincov v danej komunite.

S hrobovými celkami vyššie uvedeného charakteru sme sa stretli aj pri odkryve sídliskového celku z 9.—11. stor. v Nitre-Šindolke i napriek tomu, že jeho obyvatelia pochovávali svojich mŕtvych na súvekom pohrebisku v priľahlej polohe (Fusek 1987, s. 56—59). V šiestich prípadoch sa na sídliskovej ploche zaznamenali príbuzné sprievodné znaky, no v miernejšej forme, ako v Mužle-Čenkove (Nález, správa AÚ SAV 8369/78, 8371/78; B. Chropovský). Výnimočnosť dvoch zomrelých potvrdili výsledky analýz osteoantropologického materiálu.

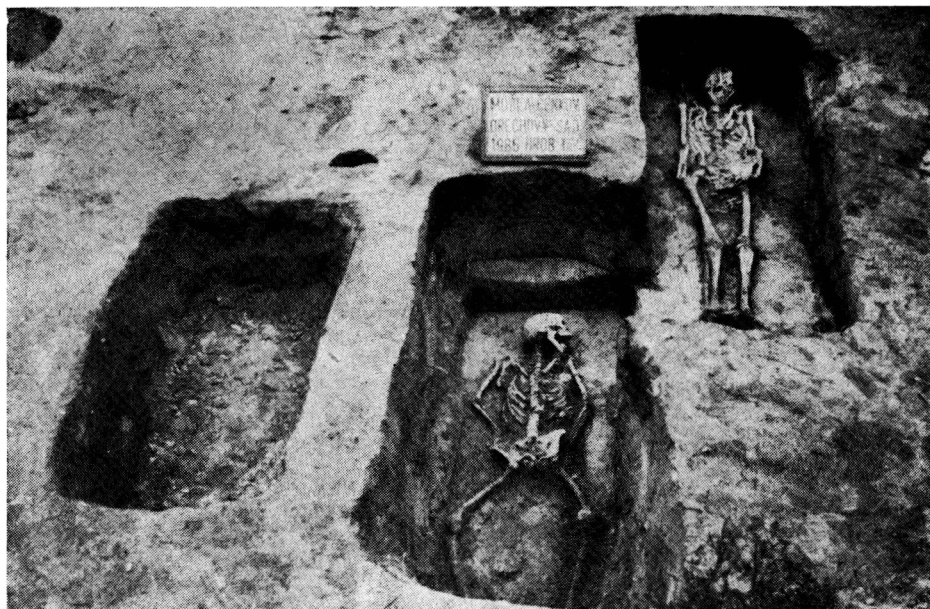
Povrchným hodnotením vonkajších znakov 54 hrobových celkov z 9. stor., odkrytých na ploche včasnostredovekého sídliska na Mikovom dvore v Nitre by sa zdalo, že ide o charakterom analogický súbor ako v prípade Mužle-Čankova a Nitry-Šindolky. Poznatky získané detailnejšou analýzou premeňov túto eventualitu vylučujú. Odkryté hroby vytvárali v rámci sídliskovej plochy badateľné zhluky. Anomálie v uložení tiel zomrelých sú sporadické a obmedzujú sa na okrajové zóny koncentrácie hrobov. Veková skladba pochovaných je veľmi blízka štruktúre zo súvekých regulárnych pohrebísk. Popri hroboch bez inventára, hroboch s bežne zastúpenými druhmi príloh boli do niektorých hrobov uložené zbrane a honosné typy šperkov z ušľachtilých materiálov (Nález, správa AÚ SAV 8782/78, 9069/79, 9379/80, 9720/81, 10 094/82, 11 028/85; B. Chropovský). Vymenované základné znaky dovoľujú preto odkryté hrobové celky zaradiť do kategórie regulárnych pohrebísk ako jednu z ich foriem. Špecifikum pohrebísk tohto druhu spočíva v tom, že sa nachádzajú v tesnej blízkosti súvekých sídliskových celkov na ploche, ktorá bola spočiatku či neskôr využitá ako sídliskový areál. Materiál získaný z výplne sídliskových objektov nie je žiaľ natoľko citlivý, aby prispel k spresneniu predpokladaného chronologického posunu. Analogická situácia z Břeclavu-Pohanska poukazuje na to, že výskyt pohrebísk tohto druhu môžeme očakávať najmä v sídliskových aglomeráciách opevnených administratívno-hospodárskych centier 9. stor. (Dostál 1970, s. 117—143; 1982, s. 135—198; Vignatióvá 1977, s. 135—152).

V roku 1985—1986 sa na lokalite Nitra-Šindolka preskúmalo pohrebisko s 303 hrobmi. Hroby boli sústredené v dvoch zreteľne vymedzených skupinách vzdialených od seba 25 m. V menšej zo skupín s 99 hrobmi sa pochovávalo v priebehu 10. stor. Vo väčšej skupine bolo zhruba 150 okrajových hrobov z najstaršieho úseku zničených zemnými prácami. Z tohto dôvodu sa zaznamenané rozpätie pochovávania zúžilo na úsek druhej tretiny 10.—záver 11. stor. K problémom, ktoré je potrebné vyriešiť v priebehu spracovávania získaného

materiálu, patrí odhalenie príčiny vedúcej k pochovávaniu v dvoch vzájomne oddelených skupinách hrobov s odlišným zastúpením niektorých elementov pohrebného rítu a predmetov pohrebného inventára v tej-ktorej z nich (Fusek 1987, s. 58—59). Ide tu o podobnú situáciu s akou sme sa v minulosti stretli v prípade pohrebiska 10.—12. stor. v Bešeňove (Kraskovská 1949—1951, s. 76—92; 1958, s. 419—449). Za súčasného stavu vyhodnocovania materiálu možno za prínosnú označiť skutočnosť odkrytia pohrebiska vo vzdialenosti iba cca 200 m od súvekého sídliskového celku (Chropovský 1976, s. 113—116; Chropovský—Fusek 1986, s. 104; 1987). Osada s dokladmi remeslno-poľnohospodárskej produkcie ležala na okraji sídliskovej aglomerácie nitrianskeho centra. Jej používanie s počiatkami v 9. stor. nebolo v dôsledku politicko-mocenských zmien v prvej tretine 10. stor. prerušené. Kontinuálnosť v pochovávaní možno postrehnúť aj na petraktovanom pohrebisku s tým rozdielom, že hroby z najstaršieho horizontu boli zničené. Potvrdením naznačeného vývojového trendu je charakter predmetov pohrebného inventára. Prevažujúca väčšina získaných foriem geneticky vyrastá z atochtónneho prostredia. Zastúpenie predmetov mimokarpatskeho pôvodu, ktoré sa sem mohli dostať s maďarským etnikom, je nespočetné. Ich objavenie sa v tomto tak významnom administratívno-hospodárskom centre neprekvapí. V dôsledku zložitých etnických pomerov v danom mikroregióne strácajú spomínané predmety prívlastok etnicko-kultúrneho určovateľa.

Výkopové práce na záchrannom výskume pohrebiska v katastri obce Bučany (okr. Trnava) sa realizovali v polohe Vinohrady. Areál nekropoly sa rozkladal v úzkom pásme pozdĺž okraja tabuľovitej terasy. 94 preskúmaných hrobov predstavuje iba torzo pohrebiska. Z jeho pôvodnej rozlohy ca 4500 m² bola zemnými mechanizmami zničená plocha 1950 m² s predpokladanými 90 až 120 hrobmi z najstaršieho horizontu. Získaný materiál dovoľuje pohrebisko zaradiť do druhej a tretej štvrtiny 10. stor. Charakter predmetov pohrebného inventára s elementami pohrebného rítu poskytujú solídne možnosti k precizovaniu etnických špecifik autochtónneho slovienskeho obyvateľstva, ktoré sa v zmienenom chronologickom úseku nezachytili dosiaľ v takej čistej podobe (obr. 5). Ojedinelé predmety ako štítkový prsteň s rytinou vtáka, malý liaty gombík s uškom a mušle kauri podávajú svedectvo o koexistencii slovienskeho etnika s príslušníkmi maďarských posádok, usadených v tamojšom mikroregióne. (Červeník, Hlohovec; Ruttkay 1987a, s. 45, 76—77) a miestach dôležitých z vojensko-taktického hľadiska (Nález. správa AÚ SAV 11 765/87; M. Hanuliak).

V rokoch 1985 a 1986 sa záchranným výskumom v Malých Kosihách (okr. Nové Zámky) v polohe Horné konopnice (obr. 4) podarilo kompletne odkryť pohrebisko so 436 hrobmi (Hanuliak 1988a; 1988b; 1986, s. 97—98). Na podklade výsledkov analýz pohrebného rítu a pohrebného inventára možno pohrebisko, s doloženými črtami kultúrneho prejavu staromaďarského etnika, zaradiť do druhej polovice 10.—tretej štvrtiny 11. stor. (obr. 6—8). Materiál poskytuje informácie riešenia typologicko-diferenciačnej charakteristiky pohrebných zvyklostí i predmetov pohrebného inventára (obr. 9), postrehnutia základných chronologických a etnických relácií, rekonštrukcie hospodársko-sociálnych premien odohrávajúcich sa v maďarskej spoločnosti v danom chronologickom úseku. Otvorenou otázkou zostáva spresnenie celkovej úrovne sociálno-ekonomického postavenia príslušníkov tamojšej komunity vzhľadom k názvu sídliskového celku (Keszi), v blízkosti ktorého sa pohrebisko nachádza. Potrebu riešenia tohto problému evokuje uvedený historický názov

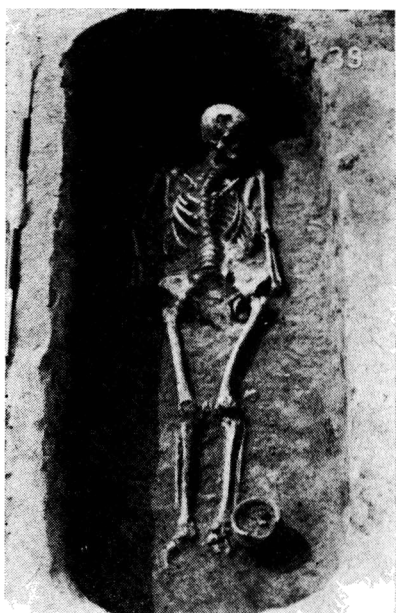

Obr. 3. Mažla-Čenkov, poloha Orechový sad (okr. Nové Zámky). Kostrové hroby z pohrebiska.

Obr. 4. Malé Kosihy, poloha Horné konopnice (okr. Nožé Zámky). Hroby zo západného okraja pohrebiska.

Obr. 5. Bučany, poloha Vinohrady (okr. Trnava). Hrob 39.

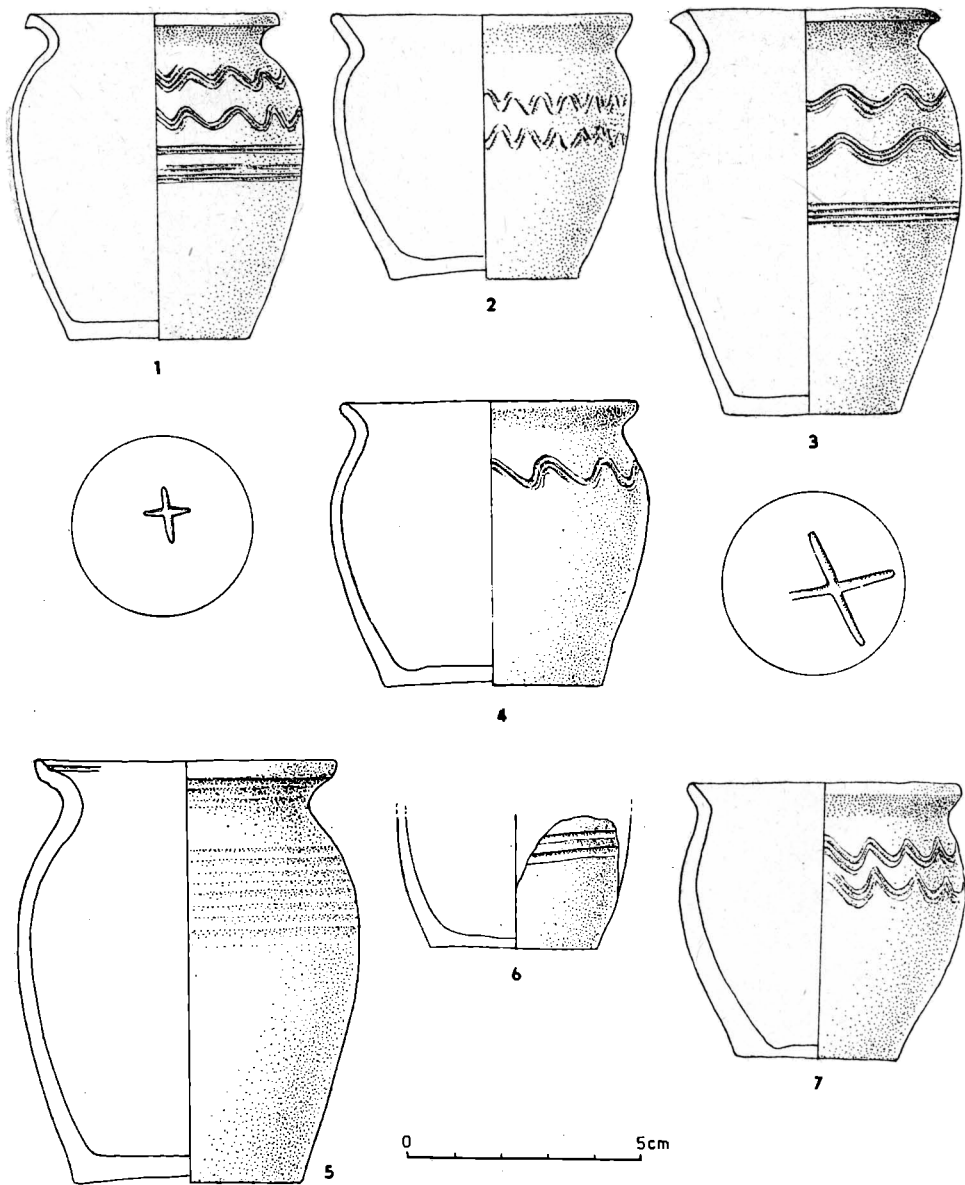
Obr. 6. Malé Kosihy, poloha Horné konopnice (okr. Nové Zámky). Hrob 41 — stupňovitá úprava dna.

Obr. 7. Malé Kosihy, poloha Horné konopnice (okr. Nové Zámky). Hrob 82 — jazdecký bojovník.

Obr. 8. Malé Kosihy, poloha Horné konopnice (okr. Nové Zámky). Hrob 270 — peší bojovník.

Obr. 9. Malé Kosihy, poloha Horné konopnice (okr. Nové Zámky). Keramické nádoby z hrobov.

patriaci do kategórie maďarských kmeňových topík (Kiss 1985, s. 222–223).

V poslednej etape výskumu pohrebísk sa priaznivý obrat zaznamenal aj v oblasti teoretickej zložky bádania. Položením dôrazu na metodickú stránku riešenia sa podarilo celkovú úroveň našich poznatkov posunúť na kvalitatívne vyšší stupeň. Jednu z novátorských foriem prístupu reprezentuje verifikácia vypovedacích schopností materiálu z pohrebísk. V procese jej analyticko-syntetizujúcej fázy sa prehodnocuje charakter pramennej základne, preverujú sa

metódy riešenia, platnosť dávnejšie sformulovaných téz, spresňujú sa hranice rozsahu vypovedacích schopností, čím sa získa nová kvalita poznatkov zodpovedajúca väčšími podmienkam a požiadavkám súčasného obdobia. Hodnota prínosu uvedenej metódy bola nedávno posúdená v práci, kde sa analyzoval materiál z 34 pohrebísk z prostredia agrárnych sídlisk s 2 830 hrobmi z územia Slovenska (Hanuliak 1984a). Výsledky dosiahnuté v rôznych tematických oblastiach budú v ďalšej pasáži príspevku sumarizované v tézovitej forme.

K zásadám preukázaným analýzami v prostredí samotných pohrebísk patrí ich zakladanie iba v určitom a pre ne typickom priestore. Podieľala sa na tom hierarchizácia troch základných komponentov. Nábožensko-rituálne faktory sa pri výbere polohy pohrebiska zohľadňovali ako posledné. Rozmiestňovanie hrobov ovplyvňovala zasa homogenita povrchového reliéfu a najbližšie príbuzenské vzťahy medzi pochovanými jedincami. Rozmiestňovanie hrobov, v prípade tzv. čestného situovania, poskytlo podklady k postrehnutiu prestížneho postavenia jedincov v komunite.

V rámci súboru elementov pohrebného rítu sa potvrdila vysoká závislosť najrozšírenejších foriem hrobových jám na pedologickej skladbe prostredia pohrebísk. Pri dĺžkových, šírkových, hĺbkových a objemových rozmeroch hrobových jám sa zachytila spätosť s chronologickými reláciami. Pri hroboch s nadpriemernými i podpriemernými dĺžkovými a objemovými rozmermi sa prejavila väzba s aspektami indikujúcimi úroveň sociálneho postavenia pochovaných. K podpore stanoviska možno pripojiť údaje o celkovom objeme práce potrebnej na vyhlbenie hrobovej jamy (Šolle 1966, s. 209; Marešová 1983, s. 16). V prípade mnohorakých foriem vnútorných úprav hrobových jám možno zhrnúť, že okrem prejavu zvýšenej pletnosti uľahčovali niektoré z nich transport mŕtveho a chránili ho pred bezprostredným stykom so zemou po uložení do hrobu. Naznačila sa tiež užšia spätosť niektorých foriem úprav so sociálnymi aspektami. Závislosť na chronologických reláciách je nevýrazná. Zjavnejšia je závislosť na miestnej obľúbenosti ovplyvnenej tradíciami. S opakovanou pravidelnosťou sa vyskytujúce polohy pochovaných sú dokladom upravovania tiel mŕtvych pred ich uložením do hrobu. Sledovanie odchýliek v uložení hlavy, horných a dolných končatín sa v súčasnosti obmedzuje zväčša na sledovanie typologických znakov a hľadanie príčin nezriedka končí v agnosticizme. Ukladanie mŕtvych do inej ako vystretej polohy na chrbte býva sporadické. V troch registrovaných variantoch výnimočných polôh sú jedinci situovaný prevažne v okrajových zónach pohrebísk, čo pokladáme za výsledok preventívnych protivampirických opatrení (Bednárík 1939, s. 59; Chorváthová 1974, s. 38). Vypovedacie schopnosti orientácie tiel mŕtvych sa exploatovali dosiaľ iba povrchno. Väčšia pozornosť sa venovala preverovaniu jej disponibilnosti pri určovaní sezónnosti pochovávanía (Niederle 1911, s. 359; Hrubý 1955, s. 75—76). Našími analýzami sa nepotvrdila priama závislosť západovýchodnej orientácie hrobov na sezónnom pohybe slnka. Preukázala sa naopak závislosť orientácie hrobov na charaktere sklonu povrchového reliéfu pohrebísk a rituálnych praktík (Hanuliak 1984b, s. 109—119).

Na základe charakterových vlastností boli predmety pohrebného inventára rozdelené do štyroch materiálových skupín. Prvú z nich tvoria predmety dennej potreby a nástroje. Ich ukladanie do hrobov má v sledovanom období lineárny priebeh spejúci k zániku na zlome 10. a 11. stor. Pri rozdielnom pohlaví pochovaných môžeme postrehnúť snahu po dodržaní rozdelenia predmetov podľa sfér aktívnej činnosti. Pri umiestňovaní predmetov do hrobov, okrem funkčného aspektu, zohrávala významnú úlohu snaha po dodržaní vopred vy-

medzených miest. Schopnosť indikovať vyššie sociálne postavenie pochovaných majú z kolekcie predmetov iba dvojdielne britvy. Ostatné exempláre majú v hroboch s hodnotnejším inventárom iba podružný a doplkový význam.

Protirečivý obraz o frekvencii výskytu militárií v hroboch a politickom vývoji v sledovanom období prináša dostatok podkladov k záverom o ich vysokej závislosti na vývojovom trende pohrebného rítu. Z tohto dôvodu nemôžeme na základe výskytu militárií v hroboch plnohodnotne rekonštruovať skladbu výzbroja a výstroja bojovníkov, skladbu vojenských jednotiek, resp. špecifikovať druh a rozsah militantných povinností príslušného jedinca. Funkčné polohy zbraní a súčastí bojovníckeho výstroja s naznačeným priamym vzťahom k osobe pochovaného potvrdzujú, že ich prítomnosť v hrobe má reálny význam. Za tzv. milodary nemôžeme považovať ani výnimočné prípady nefunkčného uloženia predmetov. Rituálne poslanie je zrejmé iba pri šípoch vstreľovaných do dna a zásypu hrobových jám (Móra 1932, s. 62). K vlastnostiam militárií, vo zvýšenej miere u mečov a ostrôh, patrí schopnosť indikovať vyššie sociálne postavenie pochovaných (Kalousek 1966, s. 89—91; Ruttkay 1978b, s. 45). Oporou tézy je vysoká hodnota elementov pohrebného rítu, ostatného sprievodného materiálu, v určitej miere i charakter prostredia, v ktorom sa pohrebisko nachádza.

Pri šperkoch a súčastiach odevu sa neprejavuje závislosť frekvencie ich výskytu od chronologických relácií, ale od druhu pohrebiska, charakteru sociálneho a etnického prostredia. Medzi významné vlastnosti šperkov a súčastí odevu patrí ich vysoká chronologická citlivosť a na nej založená datovacia schopnosť. Pred jej absolutizovaním nás však varujú poznatky o tom, že pri mnohých formách nie je dosiaľ vyriešené ich chronologické postavenie, v dostatočnej miere osvetlený pôvod a typologické znaky vývojových tendencií. Schopnosť pertraktovaných predmetov vypovedať v otázkach sociálnej diferenciácie jedincov sa zakladá na ich hodnotovej stránke. Z vypovedacích schopností sa vysoko hodnotí ich výpoveď v problémoch etnicity pochovávaných. Jej predpokladom je však správny metodický prístup a vysoká objektivita zbavená nacionálnej predpojatosti.

Skupina predmetov kultovného charakteru sa vyznačuje pestrejšou skladbou vlastností a úzkou spätosťou jej exemplárov so zvyklostinými praktikami pohrebného rítu. Môžeme ich rozdeliť na exempláre späté s obdobím pohanských, kresťanských náboženských predstáv, resp. s obdobím pohansko-kresťanského synkretizmu. Spoločným menovateľom prvej skupiny (nádoby, črepy, vedierka, zvieracie kosti) je výrazná redukcia ich výskytu a zánik v záverečných decéniách 10. stor., odlišná frekvencia výskytu u jedincov rozdielneho pohlavia a veku i ukladanie na dohodou stanovené miesta. Schopnosťou indikovať vyššie sociálne postavenie jedincov sa vyznačujú vedierka, v menšej miere aj zvieracie kosti mäsitých príloh. Pre obdobie pohansko-kresťanského synkretizmu sú príznačné amulety. V období porušenej stability ideologickej sféry mali prostredníctvom im prisudzovanej magickej sily ochraňovať ľudí. Medzi amuletmí nachádzame predmety spojené s pohanskými predstavami, ktoré sú postupne nahrádzané predmetmi spätými s kresťanským náboženstvom. S počiatočným obdobím šírenia náboženských predstáv sa spája vkladanie mincí do hrobov vo funkcii obolov (Kolníková 1967, s. 189—245). Samotný zvyk však pretrval s premenlivou intenzitou výskytu do nedávnej minulosti. Z tohto dôvodu nie je jednoduché určiť pravú podstatu ich funkcie v hroboch. Prehodnotením dostupného materiálu však možno dospieť k názoru, že prvotný význam obolu — ako platidla za prevezenie mŕtveho na onen svet — bol

v 11.—12. stor. v našich podmienkach pozmenený. V dôsledku obmedzenej dostupnosti mincí v prostredí agrárnych sídlisk, ovplyvnenenej charakterom tovarovej výmeny a značnej hodnoty mincí, vynikla v chápaní zvyku priorita majetkovo-sociálneho aspektu.

Problémy chronologického charakteru nie sú z hľadiska významu okrajovou záležitosťou. Ich úspešné riešenie je základným predpokladom k správ- nemu pochopeniu celého radu významných javov, ktoré nemôžeme sledovať inak ako v procese vývoja a v dialektickej spätosti s daným časovým obdobím. S riešením chronologických problémov na pohrebiskách 9.—12. stor. je spojený rad komplikácií. K ich odstráneniu nepostačuje iba datovacia schopnosť predmetov pohrebného inventára. Východiskové riešenie je potrebné hľadať prostredníctvom komplexného vyhodnocovania materiálu z pohrebísk.

Doterajšie výsledky bádania ukázali, že úspešné riešenie problematiky sociálnych vzťahov nie je možné iba na podklade archeologického materiálu. Príčinou je jeho hmotný charakter schopný odraziť iba určité spektrum sociálnych vzťahov nezriedka vo veľmi všeobecnej rovine. Ďalším nedostatkom je chýbajúce kritérium k spresneniu miery verného premietnutia javov reálneho života, vrátane sociálnych, do pohrebného rítu, resp. k posúdeniu deformácie skutočného obrazu vterajšími rituálnymi zvyklosťami. Následkom toho i súčasnej kvality pramennej bázy s metodickou neprepracovanosťou riešenia prichádzame do styku s názormi spájajúcimi známu rozdielnosť hodnotových ukazovateľov pohrebného inventára s rozdielnym majetkovým postavením pochovaných (Hrubý 1955, s. 318). Z kritického prehodnocovania vzájomnej spätosti údajov vyplynie resultát, ktorý popiera absolútnosť vzťahu pohrebného inventára a mŕtveho. Symbolické chápanie predmetov nebolo takisto zanedbateľné a v procese vývoja sa ďalej prehľbovalo. Užšiu spätosť s pocho- vaným môžeme pripustiť iba pri predmetoch inventára mŕtveho. Sú však vážne pochybnosti, že by za danej situácie rôznorodá skladba foriem i množstvo predmetov mohli verne odraziť majetkové pomery zomrelých. Elementy pohrebného rítu nie sú v priamom spojení s osobou zomrelého, ale s okruhom najbližších pozostalých. Podľa vtedajších noriem mali v zhmotnenej forme vyjadrovať úctu, ktorú jediniec v spoločenstve ľudí užíval, t. j. jeho prestížne postavenie. Ďalším indikátorom prestížneho postavenia zomrelých je čestné umiestnenie hrobov v rámci pohrebiska. Možnosti jeho sledovania bývajú však často obmedzené a strácajú sa pri dlhodobom pochovávaní. Tri uvedené významnejšie kritériá, ktorého náznakov jestvujúcich sociálnych rozdielov, neposkytujú spoľahlivejšie svedectvo o úrovni sociálneho postavenia jedincov. Pri neznalosti podielu rituálnych praktík a ďalších neznámych komponentov na tvorbe výslednej podoby sociálnych vzťahov nemôžeme tri analyzované kritériá považovať za determinanty, ale iba za nám dostupné aspekty indiká- torov postavenia istého jedinca v spoločnosti. Každá triedna spoločnosť má vnútornú štruktúru založenú na rozdielnych vzťahoch medzi ľuďmi a skupi- nami ľudí, formujúcich sa na podklade výrobných vzťahov. Načrtnúť však spleť siločiar týchto vzťahov iba na podklade prameňov materiálnej povahy z po- hrebísk nie je možné (Chropovský 1966, s. 78). Sociálna štruktúra predstavuje zložitý mechanizmus, ktorého chod ovplyvňuje rad faktorov. Patrí k nim aj mnohoraký druh závislosti. Pri pokusoch o jej preukázanie sa metodicky ne- správne opätovne vraciame iba k majetkovo-prestížnym aspektom sociálneho postavenia. Iný vhodnejší východiskový prameň však nemáme k dispozícii.

Prostredníctvom archeologických prameňov môžeme priblížiť iba nepatrnú časť náboženských predstáv. Reprezentujú ich názory na posmrtný život petri-

fikované v hmotných odrazoch. Je preto zrejme, že za daného stavu nie sme schopní v želiteľnej miere osvetliť rozsah a priebeh premien v náboženských predstavách, ktoré sa v sledovanom období odohrali až do okamihu, keď kresťanské náboženstvo vystriedalo pôvodné pohanské. Pokus o rekonštrukciu tohoto procesu iba na základe úbytku predmetov pohrebného inventára z hrobov je z tohto pohľadu až príliš zjednodušeným a jednostranne chápaným uzáverom. Na základe rozdielnosti ideí pohanského a kresťanského náboženstva sa obdobie ich prevršťovania považuje za revolučné. Celý rad dokladov nás na druhej strane presviedča o tom, že striedanie jednej kvality druhou bolo dlhodobé. Počas neho pohanské náboženstvo prešlo záverečnými vývojovými fázami a po krízovom štádiu zaniklo. Stalo sa prekážkou brzdiacou ďalší vývoj, a čo je dôležité, strácalo i dôveru ľudí. V prostredí pohrebísk je odrazom toho najmä rastúce symbolické chápanie predmetov pohrebného inventára, ktoré mali zomrelým poslúžiť na onom svete, resp. narastanie hrobov bez inventára. Mnohí sa prípady používania amuletov sú ďalším prejavom tohto trendu v období porušenej stability v ideologickej oblasti, keď dôvera v silu pohanského náboženstva pominula, no kresťanské idey si patričnú dôveru nezískali.

Problematika interetnických vzťahov je známa šírkou rozsahu a rozmanitosťou čiastkových problémov. Dokladom jej veľkého významu sú prípady, keď sa v nej zlúčené okruhy problémov stali predmetom ideologického a politického zápasu neutíchajúceho ani v súčasnom období. V plnom rozsahu to platí v prípade etnického formovania slovienského etnika na území dnešného Slovenska, pokiaľ sa celý proces nezavšíl vznikom plnoprávneho európskeho národa. Súčasný stav našich poznatkov je v tomto smere odrazom charakteru materiálnej bázy a metodických nedostatkov. Inou neželateľnou skutočnosťou je nízka úroveň názorovej objektivity bádateľov, závislá od dodržiavania princípov vedeckého prístupu v bádani, resp. od skĺzavania do nevedeckých pozícií následkom osobného a nacionálneho zánietenia i poplatnosti politickému duchu doby. Tendencnosť sa z názorov nevytratila ani v dnešnom období a mnohé z nich opäť ožívajú v prácach niektorých bádateľov. V zásade ide o mystifikovanie minulosti slovenského národa so snahou spochybniť právo na vlastné územie, znížiť historičnosť, zmenšiť podiel či úplne poprieť účasť pri formovaní uhorského štátu a na jeho ďalšom vývoji (Ratkoš 1984, s. 14–18). Najspoľahlivejšou oporou týchto snáh je teória o deštruovanej kontinuite osídlenia nížinatých oblastí Slovenska. Výsledky bádania našej historiografie za posledné decénium vo svojej komplexnosti vyvracajú opodstatnenosť mnohých súčastí spomínanej teórie (Ruttkay 1984, s. 83–90; 1985, s. 5–19). Názorová tendencnosť prenikla aj do štúdia problematiky tzv. belobrdskej kultúry. Prejavila sa v zredukovanom záujme bádateľov pri osvetľovaní jej obsahovej náplne iba na niektoré aspekty nadstavbových prejavov a prioritné sledovanie interetnických vzťahov. Problém etnicity nositeľov kultúrneho prejavu si svoju dominantnosť uchoval i do súčasnosti, kedy sa jeho ostrie tendenčne vyhrtilo. Apologetické prekonávanie tendenčnosti riešenia otázky etnicity belobrdskej kultúry je názornou ukážkou zložitosti problémov interetnických vzťahov v podmienkach včasného stredoveku, kde sa následkom tesného spolužitia zmazal v hmotných prejavoch nádyh etnických špecifik. Na základe myšlienok uvedených k problematike interetnických vzťahov je potrebné opäť zdôrazniť jej veľký význam. Otázka etnicity nositeľov belobrdskej kultúry je iba jednou z jej súčastí. Z tohto dôvodu však nie je vhodné, aby sa naša pozornosť sústredila iba na tento čiastkový problém bez aplikácie nových teoreticko-meto-

dických prístupov riešenia. Dopracovali by sme sa tak s veľkou pravdepodobnosťou k rovnakému bezvýhodiskovému stanovisku ako v nedávnej minulosti. Premrhá sa pritom značný vedecký potenciál, ktorý by mohol byť s efektnejším prínosom zužitkovaný na výskume formovania slovanských hospodárskych, politických a ideových štruktúr ako základu pre vznik feudálnej slovenskej národnosti (Šalkovský 1986, s. 46).

Hodnotenie najnovších výsledkov bádania pohrebísk 9.—12. stor. z územia Slovenska vykreslilo obraz o súčasnej úrovni poznatkov i nedostatkov, zjavných v medzerovitých informáciách o vypovedacích schopnostiach materiálu. V ďalšom procese bádania je preto potrebné sústrediť pozornosť predovšetkým na sporné a nedostatočne osvetlené okruhy problémov. Predpokladom úspešnosti riešenia je aj súbor siedmich pohrebísk, ktoré v podstatnej miere rozširujú východiskovú pramennú bázu.

Literatúra

- Bednárík, R., 1939: Príspevok k pohrebným zvykom slovenského ľudu. In: *Národopisný zborník* 1. Turč. sv. Martin, s. 54—94.
- Dostál, B., 1970: Severovýchodní předhradí Břeclavi-Pohanska. In: *Sbor. prací Fil. Fak. BU, E-15*. Brno, s. 117—143.
- Dostál, B., 1980: Typy pohřebišť 9.—10. století na Moravě a jejich vztah k jednotlivým typům sídlišť. In: *Sbor. prací Fil. Fak. BU, E-25*. Brno, s. 290—293.
- Dostál, B., 1982: Drobná pohřebišť a rozptýlené hroby z Břeclavi-Pohanska. In: *Sbor. prací Fil. Fak. BU, E-27*. Brno, s. 135—198.
- Fusek, G., 1987: Stredovek Šindolky. *Příroda a společnost* 14, s. 56—59.
- Gassowski, J., 1957: O roli cmentarzysk jako źródeł do badania struktury społecznej ludności. *Archeol. Polski* 1, s. 19—32.
- Hanuliak, M., 1984a: Vypovedacie schopnosti archeologických prameňov z plochých pohrebísk 9.—12. storočia. Kandidátska dizertácia. Nitra.
- Hanuliak, M., 1984b: Problematik der Gräberorientierung vom Gesichtspunkt der Aussagefähigkeit. In: *Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.—10. Jahrhundert*. Nitra, s. 109—119.
- Hanuliak, M., Záchranný výskum pohrebiska 10.—11. storočia v Malých Kosihách. In: *Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1985*. Nitra, s. 97—98.
- Hanuliak, M., 1988a: Predbežné výsledky výskumu pohrebiska z 10.—11. storočia v Malých Kosihách. In: *Castrum Novum 4*. Nové Zámky, v tlači.
- Hanuliak, M., 1988b: Mince z pohrebiska 10.—11. storočia v Malých Kosihách. *Slovenská numizmatika* 10, v tlači.
- Hanuliak, M.—Kuzma, I., 1982: Výsledky výskumu včasnostredovekého osídlenia v Mužli-Čenkove. In: *Archaeol. Historica* 8. Brno, s. 385—396.
- Hrubý, V., 1955: Staré Město. Velkomoravské pohřebišť Na Valách. Praha.
- Chorváthová, L., 1974: Pohrebné zvykoslovie v Bošáckej doline. Diplomová práca. Bratislava.
- Chropovský, B., 1957: Slovanské pohrebisko z 9. stor. vo Veľkom Grobe. *Slov. Archeol.* 5, s. 174—239.
- Chropovský, B., 1966: Die großmährische Periode in der Slowakei. In: *Das Großmährische Reich*. Praha, s. 59—83.
- Chropovský, B., Vývoj a stav archeologického výskumu doby veľkomoravskej. *Slov. Archeol.* 19, s. 581—597.
- Chropovský, B., 1976: Výskum laténskej, veľkomoravskej a včasnostredovekej osady v Nitre na Šindolke. In: *Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1975*. Nitra, s. 113—116.
- Chropovský, B., 1986: Stav a úľchy výskumu slovanského a stredovekého osídlenia Slovenska. In: *Štud. Zvesti AÚ SAV* 22. Nitra, s. 9—14.
- Chropovský, B.—Fusek, G., 1986: Ďalšia etapa výskumu v Nitre na Šindolke. In: *Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1985*. Nitra, s. 104.

- Chropovský, B.—Hečková, J.—Fusek, G.: 1977: Záchranný výskum v Nitre na Šindolke. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1986. Nitra, v tlači.
- Kalousek, F., 1966: Bewaffnung und Heerwesen im Großmährischen Reich. In: Großmähren und christliche Mission bei der Slawen. Wien, s. 85—92.
- Kolníková, E., 1967: Obolus mrtvých vo včasnostredovekých hrobch na Slovensku. Slov. Archeol. 15, s. 189—245.
- Kiss, A., 1985: Studien zur Archäologie der Ungarn in 10. und 11. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn II. Wien, s. 218—379.
- Kraskovská, L., 1949—1951: Archeologický výskum v Bešeňove (okr. Šurany) r. 1949. In: Sbor. Muz. slov. Spoloč. 43—45. Turč. sv. Martin, s. 76—92.
- Kraskovská, L., 1958: Výskum pohrebiska v Bešeňove v roku 1950. Slov. Archeol. 6, s. 419—447.
- Kuzma, I.—Šalkovský, P., 1984: Štvrtá sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1983. Nitra, s. 131—133.
- Kuzma, I.—Šalkovský, P., 1985: Piata sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. In: Archeol. výsk. a Nál. na Slov. v r. 1984. Nitra, s. 140—141.
- Kuzma, I.—Šalkovský, P., 1986: Šiesta sezóna výskumu v Mužle-Čenkove. In: Archeol. Výsk. a Nál. na Slov. v r. 1985. Nitra, s. 136—138.
- Marešová, K., 1983: Uherské Hradiště-Sady. Staroslovanské pohřebiště na Horních Kotvicích. Brno.
- Móra, F., 1932: Néprajzi vonatkozások Szeged-vidéki népvándorláskori és kórai leletekben. Szegedi városi múz. 2, s. 59—68.
- Niederle, L.: 1911: Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů. I/1. Praha.
- Ratkoš, P., 1984: Kontinuita slovenského osídlenia v 9.—11. storočí. Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. In: Hist. štúdie 26/2. Bratislava, s. 13—36.
- Rejholcová, M., 1984: Demografičeskije svedenia po rezul'tatam raskopok renesredne-vekovogo mogli'nika v s. Čakajovce. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.—10. Jahrhundert. Nitra, s. 205—208.
- Ruttkay, A., 1978a: Červeník. Hlohovec. In: Významné slovanské náleziska na Slovensku. Bratislava, s. 45, 76—77.
- Ruttkay, A., 1978b: Umenie kované v zbranlách. Bratislava.
- Ruttkay, A., 1984: Najnovšie príspevky archeologického bádania k poznaniu dejín územia Slovenska v 9.—11. storočí. Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. In: Hist. štúdie 27/2. Bratislava, s. 83—90.
- Ruttkay, A., 1985: Štruktúra osídlenia a dejiny územia Slovenska vo včasnom stredoveku. In: Štud. Zvesti AÚ SAV 21. Nitra, s. 5—23.
- Staššíková, D.: Ústna informácia, za ktorú ďakujem.
- Šalkovský, P., 1986: Stav, problémy a úlohy výskumu veľkomoravského obdobia na Slovensku z hľadiska archeologického bádania. In: Štud. Zvesti AÚ SAV 22. Nitra, s. 43—47.
- Šolle, M., 1966: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha.
- Vignatiová, J., 1977: Břeclav-Pohansko, jihuozápadní předhradí (výskum 1960 až 1962). Kostrové hroby. In: Sbor. prací Fil. Fak. BU, E-22—23. Brno, s. 135—152.

Zusammenfassung

Die jüngsten Ergebnisse der Erforschung der Grabstätten aus dem 9.—12. Jahrhundert in der Slowakei

Das Material aus den Grabstätten aus dem 9.—12. Jahrhundert gehört zu bedeutenden Quellen. Und trotzdem war seine Quellenbasis bis unlängst beschränkt. Zu ihrer Verbesserung kam es im Verlauf der 80er Jahre. In dieser Periode wurden fast 10 Grabstätten erforscht. Eine besondere Aufmerksamkeit verdienen vor allem die Grabstätten von Čakajovce, Mužla-Čenkov, Nitra-Šindolka, Bučany und Malé Kosihy. Den größten Beitrag der Grabstätte von Čakajovce (Bz. Nitra) stellt die Konti-

nuität der Begrabung dar, die vom Anfang des 8. bis in die Mitte des 12. Jahrhunderts belegt ist. Nicht weniger wichtig sind die Belege der Mischung des slawischen und des neugekommenen ungarischen Ethnikums und ihrer weiteren friedlichen Koexistenz. Die Spezifik der Grabstätte von Borovce (Bz. Trnava) bilden die Nischengräber. Die Ursachen der erwähnten Begrabungsweise sind bisher nicht erklärt, ebenso wie die Beziehung dieser Gräber zu den einfachen, die sich gegenseitig verletzen. Im Jahre 1985 gelang es, den Westrand der Grabstätte aus dem 9.—10. Jahrhundert (Abb. 3) freizulegen, die höchstwahrscheinlich zur befestigten Tieflandssiedlung in Mužla-Čenkov (Bz. Nové Zámky) gehört. Die Erforschung dieser Lokalität erweiterte unsere Kenntnisse auch um die Begrabung der Toten außerhalb des Raums der eigenen Grabstätte, die hier in 21 Fällen festgestellt wurde (Abb. 1, 2). In allen Fällen kann man anhand der Begleitumstände auf eine minderwertige bis untergeordnete Stellung dieser Leute schließen. Die 54 freigelegten Gräber im Bereich der Siedlung vom 9.—10. Jahrhundert in Mikov dvor in Nitra könnten auf ersten Blick denjenigen von Mužla-Čenkov nahe stehen scheinen. In der Realität geht es jedoch um eine Form gewöhnlicher Grabstätten in unmittelbarer Nähe der Siedlung auf der Fläche, die eher oder später als Siedlungsareal diente. In Šindolka in Nitra wurde die Grabstätte aus dem 10.—11. Jahrhundert erforscht, derer Gräber sich in zwei deutlich getrennten Gruppen befanden. Es ist zu betonen, daß die Grabstätte in der Nähe der gegenwärtigen Siedlung lag. Die Mehrzahl der Gegenstände des Grabinventars stammt vom autochtonen Milieu. Das Material diesen Charakters wurde auch aus der Grabstätte in Bučany (Bz. Trnava) gewonnen. Gemeinsam mit den Elementen des Begrabungsrituals ist es ein Zeugnis des Überlebens der slawischen Bevölkerung bis in das zweite und dritte Drittel des 10. Jahrhunderts (Abb. 5). In Malé Kosihy (Bz. Nové Zámky) wurde eine vollständige Grabstätte aus dem 10.—11. Jahrhundert mit belegten Zügen kulturellen Ausdrucks des altungarischen Ethnikums (Abb. 4, 6—9) entdeckt. Den Beitrag des gewonnenen Materials stellt die Möglichkeit der Verfolgung der sozialökonomischen Verwandlungen dar, die sich in der betreffenden Periode abspielten.

In der Theorie der Erforschung der Grabstätten aus dem 9.—12. Jahrhundert kam es zu einer positiven Wendung dank der Überprüfung der Aussagefähigkeit des Materials. Im Prozeß der Analysen wurde z. B. die Prinzipien erklärt, die sich an der Außenform der Grabstätten beteiligen, die Elemente des Begrabungsrituals und die Ausstattung der Gräber mit Grabbeigaben. Die gewonnenen Ergebnisse wurden zusammenfassend so bewertet, um die Qualität und Breite des Aussagevermögens in wichtigen Fragenbereichen hervortreten zu lassen, wie z. B. die Probleme der Chronologie, sozialer Verhältnisse, religiöser Vorstellungen und interethnischer Beziehungen.

Abbildungen:

- Abb. 1. Mužla-Čenkov, Lage Vilmakert (Bz. Nové Zámky). Grab 4 in der Halbwohngrube 120.
- Abb. 2. Mužla-Čenkov, Lage Vilmakert (Bz. Nové Zámky). Skelett in der Vorratsgrube 71.
- Abb. 3. Mužla-Čenkov, Lage Orechový sad (Bz. Nové Zámky). Skelettengräber aus der Grabstätte.
- Abb. 4. Malé Kosihy, Lage Horné konopnice (Bz. Nové Zámky). Gräber aus dem Westrand der Grabstätte.
- Abb. 5. Bučany, Lage Vinohrady (Bz. Trnava). Grab 39.
- Abb. 6. Malé Kosihy, Lage Horné konopnice (Bz. Nové Zámky). Grab 41 — Stufenherichtung des Bodens.
- Abb. 7. Malé Kosihy, Lage Horné konopnice (Bz. Nové Zámky). Grab 82 — Ritterkämpfer.
- Abb. 8. Malé Kosihy, Lage Horné konopnice (Bz. Nové Zámky). Grab 270 — Fußsoldat.
- Abb. 9. Malé Kosihy, Lage Horné konopnice (Bz. Nové Zámky). Keramische Gefäße aus den Gräbern.

